

МИСТЕЦТВО В СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ XIX – початку XX століття

У статті розглядається проблема визначення ролі мистецтва у соціологічних теоріях XX століття, основні теоретичні підходи та напрями дослідження західної і радянської соціології мистецтва. На основі порівняльного аналізу робиться спроба оцінити їх значення.

Ключові слова: мистецтво, суспільство, соціологія мистецтва, соціологічні теорії та підходи.

The article considers the problem of determining the role of art in the social theories of the twentieth century, major theoretical approaches and directions of the research of the Western and Soviet sociology of art. On the basis of comparative analysis is done the attempt to evaluate their value.

Keywords: art, society, sociology of art, sociological theories and approaches.

Вплив мистецтва на різні аспекти соціального, економічного, політичного та психологічного життя суспільства залишається надзвичайно важливим. Мистецтво, в силу своєї специфічності, впливає на всі сфери свідомості та діяльності людини. Тому актуальним є звернення до детального вивчення його соціологічних проблем упродовж XIX – початку XX століття.

Метою дослідження є визначення ролі мистецтва в соціологічних теоріях у XIX – на початку XX століття. У зв'язку з поставленою метою формуються основні завдання: визначити основні теоретичні підходи та напрями дослідження західної та радянської соціології мистецтва; розглянути загальні тенденції її розвитку.

"Соціологія мистецтва – це суміжна сфера соціології та мистецтвознавства, предметом якої виступають соціальні функції мистецтва. Є декілька трактувань щодо визначення того, чим саме займається соціологія мистецтва. В широкому сенсі воно визначається як дослідження взаємозв'язків між суспільством в цілому, соціальними інститутами та мистецтвом як специфічною сферою впливу на суспільну діяльність. В більш вузькому значенні соціологія мистецтва розуміється як галузь загальної соціології, яка вивчає за допомогою сукупності методів конкретно-соціологічного дослідження, як мистецтво впливає на аудиторію, соціальні механізми і засоби розповсюдження мистецьких творів, художній смак публіки, його диференціацію, на художню продукцію" [12, 80]. Сучасний підхід до вирішення цього питання вважає доречним об'єднати обидва підходи.

У XIX столітті основи соціології мистецтва були закладені у філософії позитивізму, основоположником якої був французький вчений О. Конт. Позитивізм заперечував традиційну, класичну філософію і ставив на її місце "позитивну науку". О.Конт розумів соціологію як емпіричну науку, яка повинна будуватися на емпіричних спостереженнях і статистичній обробці їх результатів. Завдання цієї філософії – полишити людину мислення і свідомості, щоб позбавити її хвилювань і сумнівів. Філософія займає особливе місце в системі суспільної свідомості, але вона як наука є неспроможною, бо її предметом виступають "метафізичні проблеми". На думку О. Конта, ці проблеми виходять за рамки об'єктивної реальності. Більш того, вони не вирішуються відомими формами і методами наукового пізнання. Все містичне, міфічне і метафізичне слід усунути з науки. Пізнанню підлягають лише факти емпіричного досвіду, явища, а не сутності.

У теоретичній спадщині О. Конта зустрічаються положення, які стосуються соціологічного підходу до мистецтва. Він вказує на зв'язок мистецтва з суспільною свідомістю: мистецтво охоплює те, що найбільш загально та чітко виражене в цій свідомості. Говорячи про завдання мистецтва, О.Конт вважає, що воно повинне розвиватися відповідно до духу нового часу: сприяти утвердженню буржуазного устрою і його культури, активній популяризації інтелектуальних та моральних цінностей.

Редукціонізм, властивий позитивізму, найбільш яскраво проявився у творчості англійського вченого Г. Спенсера, особливо в його соціології. Всі соціальні явища він тлумачить суто біологічно. Вчений уподібнює суспільство живому організму. Його соціологія мистецтва побудована на теорії гри та еволюції. Він показує, що закони біологічної еволюції діють і в художній сфері. Розвиток мистецтва, за Г. Спенсером, йде шляхом відокремлення естетичної мети мистецтва від неестетичної, поки воно починає виявляти свою ігрову сутність. Це приводить Г. Спенсера до виправдовування теорії "мистецтво для мистецтва".

У Франції інтерес до мистецтва відобразився в трактаті П.-Ж. Прудона "Про принципи мистецтва та його соціальне призначення". Він підкреслює тісний взаємозв'язок мистецтва та суспільства, тому що в матеріальному мистецтві виступає все соціально цікаве. "Ми вимагаємо від них не їх власних вражень, а своїх; вони не для себе малюють, співають та грають, а для нас..." [8, 176]. З цих позицій Прудон різко критикує принцип "мистецтво для мистецтва". Однак протиставлення особистісного соціально важливого привело його до спрощення соціологічного аналізу.

У цей час в Росії важливими є естетичні погляди М. Г. Чернишевського. Він вважає, що головними чинниками, які формують моральну свідомість, є природні потреби, а також громадські звички і обставини. Його етика ґрунтується на концепції "розумного еґоїзму" і антропологічному принципі. Людина як біосоціальна істота належить до світу природи, детермінуючи його сутність, і взаємодіє в суспільних відносинах з іншими людьми, в яких вона реалізує споконвічне прагнення своєї натури до задоволення. Внесок Чернишевського у світову естетичну думку визначався тим, що він підходив до вирішення багатьох актуальних проблем мистецтва з позицій матеріалістичної філософії, коли в сфері естетики панувала ідеалістична теорія, що спиралася на вчення філософа-ідеаліста Гегеля. Основні положення естетики Чернишевського відображені в його дисертації "Естетичне відношення мистецтва до дійсності" (1855), в якій він приходить до висновку, що прекрасне – це життя. Своє розуміння прекрасного Чернишевський засновує на переконанні про первинність матерії, реального світу. За переконанням вченого, дійсність завжди вище мистецтва. Ця дійсність, цей світ прекрасні самі по собі, а не як відблиск якоїсь ідеї. Він чітко формулює мету і завдання мистецтва. Мистецтво – це відтворення всього, що цікаво для людини в житті. Провідну закономірність розвитку російської літератури Чернишевський вбачав у її зближенні з дійсністю, у поглибленні критичного реалізму і народності. Погляди Чернишевського на мистецтво є позитивістськими – мистецтво подібно науці і має відтворювати справжню дійсність.

Важливим є те, що Чернишевський був соціологом в країні, де соціологія довгий час офіційно не визнавалася та не мала статусу самостійної науки. Однак ідеї О. Конта не були сприйняті вченим, він не був готовий, за своїм переконанням, стати засновником нової науки в Росії.

Основоположником соціології мистецтва вважають представника буржуазного позитивізму, французького теоретика І. Тена, який виклав свою концепцію в курсі лекцій, прочитаних ним у Школі вито-чнених мистецтв у Парижі (1864), а також в книзі "Філософія мистецтва" (1865-1869). Він створив позитивно-ідеалістичну соціологію мистецтва, яка використовувала природно-наукові терміни і намагалася стати об'єктивною наукою. В своїй основній праці "Філософія мистецтва" І. Тен розробляє натуралістичний метод вивчення мистецтва. Природно-наукове розуміння причинності він намагається перенести на вивчення суспільної свідомості. І. Тен стверджував, що художній твір, стиль і манера художника повністю визначаються "загальним станом розумового і морального розвитку" свого часу. Згідно з теорією детермінованості (від лат. *determinare* – "визначати") – зумовленості, "твори людського розуму, як і твори живої природи, пояснюються лише своїм середовищем" [10; 5, 7]. Вчений відмічав зв'язок мистецтва не тільки з духовним життям суспільства, а й з його психологією, яка забезпечує збіг загальних рис, які виділяються митцем, зі смаками публіки. І. Тен доводив положення своєї теорії на прикладах з історії мистецтва.

На основі філософського позитивізму О. Конта та естетичних поглядів І. Тена виникає натуралізм як пізня стадія розвитку реалізму (позитивізму) в літературі кінця XIX – початку XX століття. Першим термін "натуралізм" використав для позначення власної творчості Е. Золя – автор теоретичних праць "Експериментальний роман" (1880), "Романісти-натуралісти" (1881) і "Натуралізм в театрі" (1881). Творчість Е. Золя користувалася популярністю в Росії на декілька років раніше, ніж у Франції. Важливим було спілкування Е. Золя з І. С. Тургенєвим.

Натуралізм виник під впливом бурхливого розвитку природничих наук, в результаті чого відбувалося перенесення наукових методів спостереження і аналізу до області художньої творчості. Його представники прагнули до найбільш безпристрасного і об'єктивного відтворення реальності літературними методами, до перетворення романів в "документ" про стан суспільства в певному місці і часі. Людина і її вчинки розумілися як зумовлені фізіологічної природою, спадковістю і середовищем – соціальними умовами, побутовим і матеріальним оточенням.

У своєрідну школу за межами Франції натуралізм склався в Італії (веризм) і в США. Американські письменники-натуралісти – Т. Драйзер, С. Крейн, Фр. Норріс, Дж. Лондон, Дж. Стейнбек – нещадно фіксували реалії повсякденного життя суспільства на полях бою і міських окраїнах. Загалом їх твори ще більш песимістичні, ніж романи Е. Золя. Веризм – реалістичний напрям в італійській літературі, музиці та образотворчому мистецтві кінця XIX століття (Дж. Верга, Л. Капуана, Д. Чамполі, П. Массан'ї, Дж. Пуччіні, Р. Леонкавалло).

Першою спеціальною працею з соціології мистецтва вважають трактат "Мистецтво з точки зору соціології", опублікований французьким філософом Ж.-М. Гюйо в 1889 році. Головним завданням Гюйо було розглянути естетичне у його зв'язку з суспільством, яке, на його думку, виникло з двох начал – договору людей про сумісну діяльність та із існування біологічних основ соціальності. З еволюцією суспільства мистецтво отримує розвиток саме "життєвих імпульсів соціальності", а також характеризується єдністю волі, відчуттів та почуттів, тобто симпатії. Головна соціальна роль мистецтва – створення симпатії в суспільстві. В своїй праці "Мистецтво з точки зору соціології" Гюйо показує, що мистецтво соціальне за походженням, ціллю, сутністю. Він вважає, що "мистецтво – це концентроване життя" [3, 100]. Ця ознака пояснює довгу історію існування мистецтва, його перехід із століття в століття, служіння людям в якості зразка для наслідування, поради та вчителя.

Естетична концепція Ж.-М. Гюйо була свідомо задумана як певний синтез філософського, соціологічного, психологічного і соціально-психологічного підходів до мистецтва. Тому естетичні принципи французького філософа викликали відгуки серед таких авторів, як Л. Толстой, Е. Анічков, А. Миронов, В. Фаусек, В. Гаузенштейн, Г. Плеханов. Так, Л. М. Толстой розділяє його точку зору щодо

визначення краси і мистецтва, погоджується з думкою про те, що саме "мистецтво піднімає людину з особистого життя в життя всезагальне завдяки однаковим почуттям" [15, 108]. Прогрес мистецтва, на думку В. Гаузенштейна, також багато в чому вимірюється ступенем симпатії, яку воно викликає. І це допомагає йому успішно виконувати своє основне завдання – поширення естетичної соціальності. Г. В. Плеханов аналізує деякі роботи Гюйо і, хоча він не погоджується з його поглядами, відзначає, що його роботи є надзвичайно актуальними і сприяють подальшим дослідженням.

Соціально-філософські погляди Ж.-М. Гюйо були досить специфічні за своїм характером: з одного боку, пов'язуючи себе з позитивістської традицією, філософ продовжує теоретичну розробку намічених у ній проблем, з іншого – поряд з Ф. Ніцше виступає в якості засновника "філософії життя".

Ідеї Гюйо набули завершеності і розвитку у працях французького вченого Ш. Лало, який вважав, що мистецтво суттєво впливає на суспільство. Виникнення мистецтва, на його думку, пов'язане з працею, він показує як поступово відбувається процес розподілу художньої праці. Цей процес ускладнює можливість митців жити за рахунок своєї роботи, оскільки погляди публіки формуються інститутом посередників (критиками, видавництвами, інтерпретаторами), який діє, як правило, в інтересах пануючої верхівки. Ш. Лало виділяє п'ять функцій мистецтва, вводить критерії естетичного та неестетичного, а також соціологічного ставлення до дійсності і мистецтва, механізм специфічного функціонування мистецтва в суспільстві.

Слід відзначити, що по своєму впливу на суспільство, по силі і глибині філософської думки російська художня література часто перевершувала професійну філософію. Так, у своїх творах Ф. Достоєвський і Л. Толстой поставили ключові питання людського існування.

Ф. М. Достоєвський намагався примирити народ і інтелігенцію, традиційну російську релігійність і новоевропейську освіченість, слов'янофільські і західні традиції в ім'я морального "оздоровлення" російського суспільства. Він порушив питання про антропологічне коріння соціального зла, про самоцінність особистісної свободи і про необхідність етичного фундаменту, без якого ця свобода перероджується в руйнівне і асоціальне свавілля. У романі "Злочин і покарання" Достоєвський як би передбачає імморалізм ніцшеанської "надлюдини", показує глибинну необхідність етичного початку, яка настільки ж невід'ємна від людської особистості, як і свобода волі. Він ставить своїх героїв в екстремальні умови, проводить над ними жорстокий експеримент, щоб з'ясувати, де та трагічна межа, за якою втрачається людяність, і зло насувається безповоротно. У пошуках виходу Достоєвський звертається до ідеалу "позитивно прекрасної людини", яка перебудовує стосунки з оточуючими за принципом самовіддачі і прощення. Він покладає великі надії на російський народ як на месіанського носія вищої духовної істини, що втрачена Заходом, і на патріархально-монархічні основи. Національне покликання Росії він бачить у християнському безкорисливому примиренні народів.

Важливими є естетичні погляди на мистецтво і Л. М. Толстого. Свою точку зору він виразив вже в своїй першій статті по естетиці "Для чого пишуть люди?" (1851), а потім у щоденниках, листах, художніх і публіцистичних творах, трактаті "Що таке мистецтво?". Питання мистецтва і літератури, порушені в естетиці Толстого, тісно пов'язані з основними соціальними проблемами XIX століття. Однією з найважливіших проблем творчості Толстого є проблема народу, а в його естетиці – проблема народності мистецтва і літератури. Мистецтво повинне служити народу, бути для нього доступним і зрозумілим. У трактаті "Що таке мистецтво?" автор пише про те, що для художника є надзвичайно цікавим життя і діяльність працюючих людей. Тому від творів мистецтва вимагається не витонченість техніки та форми, а ясність, простота і стислість. Визначаючи цілі і завдання художньої діяльності, Толстой підкреслював, що мистецтво та література мають високе призначення і покликані стверджувати добро та чесно і безкорисливо служити людям. Він вважає, що вищим покликанням людини є моральна діяльність, якщо всі будуть добрі, все буде красиво. Краса – головна ознака мистецтва. "Для того, щоб точно визначити мистецтво, – говорить Толстой, – треба насамперед перестати дивитися на нього як на засіб насолоди, а розглядати мистецтво як одну з умов людського життя. Розглядаючи ж так мистецтво, ми не можемо не побачити, що мистецтво є одним із засобів спілкування людей між собою" [15]. Толстой вважав мистецтво, як і науку, необхідною умовою людського життя, бо якщо не було б науки і мистецтва, не було б людини і людського життя.

Деяко іншою була ситуація на території України. Традиції соціомистецького напряму в Україні були започатковані в XIX столітті. Соціологічний підхід до аналізу мистецтва і художньої культури реалізується у творчості І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, М. Грушевського.

Наприкінці XIX – на початку XX століття на розвиток естетичних поглядів на Україні значний вплив мали ідеї російських революційних демократів, особливо М. Чернишевського.

Так, І. Франко виступав проти ідеалізму, пропагував ідеї соціалізму, значний вплив на нього спричинила спадщина Т. Шевченка, знайомство з російською реалістичною літературою і матеріалістичною естетикою В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського та марксистським вченням. Франко розглядав літературу як невід'ємну частину соціального життя. Як матеріаліст він проголошував пріоритет життя перед мистецтвом. Вважав, що мистецтво як форма суспільної свідомості ґрунтується на матеріалі реальної дійсності, а духовний та культурний розвиток залежить від економічних та політичних факторів. На його погляд, література, як і наука, повинна збирати та описувати факти повсякденного життя, аналізуючи їх та роблячи висновки. Завдання автора якомога реалістичніше відображати життя у своїх творах, тоді вони будуть більш живими та сучасними. Також важливим є розуміння Франком "аналізу душі"

людини", в цьому питанні його увагу привертала твори Л. Толстого та Ф. Достоєвського – своїм інтересом до "діалектики душі" героїв, співчуттям та любов'ю до людей. Франко вважав, що факти суспільного життя відображаються в душі та свідомості людини і в ній же зароджуються нові події соціального життя.

В українській літературі кінця XIX – початку XX століття яскраво виявляється вивчення та розкриття внутрішніх душевних конфліктів, психологічний аналіз повсякденного життя звичайних людей, що проявилось в творчості Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника та інших.

Соціологія мистецтва як самостійна галузь дослідження виділяється наприкінці XIX століття та активно продовжує розвиватися у XX столітті. Початок століття став важливим та переломним етапом у свідомості людства. Відбувається переосмислення загальнолюдських цінностей, втрата віри в Бога, відкриття безмежних можливостей людини, зростання ролі техніки та науки у повсякденному житті, безкінечні політичні катаклізми – все це призводять до духовної кризи та пошуку нових ідеалів, що, звісно, відобразилося в основних положеннях соціології мистецтва.

У XX столітті соціологія мистецтва поступово створює власну теорію з урахуванням взаємозалежності рівнів соціомистецького знання, взаємозв'язку соціологічного і художнього, соціального і соціологічного. Впродовж першої третини XX ст. у західній соціології мистецтва відбувається формування та диференціація у самостійну сферу досліджень соціології літератури (Р. Ескарпі, Л. Гольдман, Б. Берельсон, Л. Ловенталь), соціології театру (Ж. Дювіньо), а в 40-50-х роках – соціології музичного мистецтва (Т. Адорно). Проаналізувати зв'язок різних видів мистецтва з соціальним життям стало завданням цих галузей, що ми проаналізуємо в наступних дослідженнях.

Використані джерела

1. Вопросы социологии искусства: Теоретические и методологические проблемы // Отв. ред. Н. Н. Корниенко. – М.: Наука, 1979. – 351 с.
2. Гаузенштейн В. Искусство с точки зрения социологии /Гаузенштейн В. – М., 1964.
3. Гюйо М. Искусство с точки зрения социологии /Гюйо М. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1891. – 361 с.
4. Давыдов Ю. Н. Труд и искусство: избранные сочинения/ Ю. Н. Давыдов; сост. В. В. Сапов. – М.: Астрель, 2008. – 670 с.
5. Жидков В. С. Искусство и общество /Жидков В. С. – СПб.: Алетейя, 2005. – 589 с.
6. Перов Ю. В. Художественная жизнь общества как объект социологии искусства /Перов Ю. В. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 188 с.
7. Перов Ю. В. Что такое социология искусства? /Перов Ю. В. – Л., 1970. – 40 с.
8. Прудон П. Ж. Искусство, его основание и общественное назначение / Прудон П. Ж. – СПб., 1865.
9. Семашко О. М. Соціологія мистецтва [Текст]: навчальний посібник для ВНЗ культури і мистецтв / О. М. Семашко; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – 2-ге вид., випр. і доп. – Л.: Магнолія плюс; Л.: Видавець СПД ФО В. М. Піча, 2006. – 244 с.
10. Тэн И. Чтения об искусстве /Тэн И. – М., 1874. – 372 с.
11. Фриче В. М. Социология искусства /Фриче В. М. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 204 с.
12. Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия. 1969 – 1978. Т. 24. КН.1. 1976.
13. Русская философия: Энциклопедия / Под общ. ред. М. А. Маслина. Сост. П. П. Апрышко, А. П. Поляков. – М.: Алгоритм, 2007. – 736с.
14. Кашина Н. В. Эстетика Ф. М. Достоевского: Учебное пособие (2-е изд.) /Кашина Н. В. – М.: Высшая школа, 1989. – 288 с.
15. Вопросы философии и психологии // Толстой Л. Н. Что такое искусство? – М., Кн. 5. 1890. – 134 с.